

Contrabandistes de la llibertat

Assumpta Montellà

(Ara Llibres, S.C.C.L., 2009)

ANDRÉ PARENT

André Parent, àlies *Claude*, és probablement el passador més expeditiu que he trobat. Vivia a la Cabanassa, un petit poble tocant a la fortalesa de Montlluís, a la Cerdanya d'administració francesa, entre Llúvia i Font-romeu. A la comarca tothom coneix el seu nom, per a alguns massa conegut per la doble vida que portava, de contrabandista i passador. Per altres, impossible no conèixer-lo per tota l'activitat que va desenvolupar contra l'opressor nazi. En tots els casos, detractors o defensors de la seva persona, no va deixar indiferent ningú. Ell deia «Els jueus sempre apuraven la sort..., i jo en vaig aprendre d'ells, perquè tot ajuda quan de vegades la vida penja d'un fil.»

André Parent va morir fa uns anys, però mentre buscava passadors pel Ripollès vaig conèixer Rita Torrent. El seu pare, Llorenç Torrent, havia recollit material sobre passadors de la zona i André Parent era conegut seu. Va ser remenant una capsa plena de papers antics a casa de la família Torrent, a Sant Joan de les Abadesses, que vaig trobar un munt d'informació amb notes escrites sobre André Parent. Tot aquest material havia servit perquè Llorenç Torrent publicés, abans de morir, una trilogia sobre relats de frontera. Enmig dels papers hi havia dues gravacions de VHS fetes per la Universitat de Tolosa en què a l'etiqueta polsegosa posava: «Les fileres de passadors per l'Alta Cerdanya i el Ripollès.» L'estat de les cintes era lamentable, plenes de pols i sense saber si s'haurien conservat mínimament. Però vaig decidir intentar passar-les a DVD. Vaig veure que el meu esforç havia valgut la pena quan vaig visionar aquelles cintes inèdites. La primera imatge era un pla curt d'André Parent mirant a càmera, explicant la seva vida de passador. Era com si no hagués mort. El seu relat començava així:

El meu nom és André Parent, nascut el 30 de novembre de 1908 a Prada. El 1940 feia de duaner a la Cerdanya Francesa. Tenia aleshores trenta-dos anys. Era un home d'acció i en aquells anys no teníem temps per a res més. El que pensa, medita, i quan es medita, sempre es fa tard. Coneixia el terreny i vaig començar a passar gent per ajudar quan Hitler va perseguir els jueus. Veies que venien molt espantats, famílies senceres, que intentaven camuflar-se sota vestits de camperols de la zona, però jo els identificava de seguida. Pretendre passar desapercebut en pobles petits és d'ingenus... però els buscava la Gestapo i estaven desesperats. Primer un, un altre l'endemà, i un altre... fins a centenars, en vaig passar. I després francesos que també fugien, i fins i tot alemanys que no volien saber res de Hitler, que ja veien el monstre que era. Jo no preguntava si eren alemanys, francesos o jueus. Jo els passava perquè tots fugien pel mateix motiu.

No suportava els que feien el doble joc, primer als alemanys i després es posaven la medalla que ajudaven a fugir els jueus. Sé d'alguns que un cop havien cobrat pel passatge, en plena muntanya, sense testimonis, els mataven. Els acabaven de robar el que duien al damunt i tornaven a començar, o els entregaven a la Gestapo, que pagava deu mil francs per cada jueu. Per tenir proves del que feien, em vaig fer amic d'un d'ells fent veure que també volia entrar en aquest negoci tan «lucratiu». De vegades deien: «Aquí, quan vingui la primavera, en sortirà més d'un...», i reien.

Aleshores els va arribar l'hora. En vaig matar uns quants d'aquests, sense problemes. Jo era el jutge i a la muntanya no necessitàvem tribunals, els assumptes s'arreglaven entre nosaltres, sense necessitat de justícia ni magistrats. Trobaves cadàvers, però era rar que no en sabessis l'assassí. Puc dir noms, si vol...

D'alemanys? També en vaig matar uns quants. Jo duia pistola reglamentària per la meua condició de duaner. En un control de la Tor de Querol, una parella d'alemanys portaven detinguts una família de jueus, un matrimoni amb els seus fillets. Vaig parlar amb autoritat que aquella gent eren detinguts meus, perquè eren competència meua... i no s'hi van oposar. Aquella pobra gent no entenien res i els vaig dur a casa meua. Els vaig dir que restarien amagats a casa fins que poguéssim travessar la frontera. L'endemà vaig trobar-me la parella d'alemanys en un control de la carretera de la Guingueta d'Ix a Llivia i van demanar-me més explicacions, perquè s'ho devien haver rumiat... Estàvem sols ells i jo... I sense pensar-ho vaig treure la pistola i els vaig matar allà mateix... Dos menys. Ells eren l'enemic i estàvem en guerra.

Els jueus patien molt, perquè eren els més buscats, i de vegades els anava d'hores. Quan arribaven al nostre territori estaven disposats a fer el que fos per creuar la frontera. Algunes vegades ho intentaven sols i no sabien què els esperava, perquè la muntanya vol molt de respecte. Sovint en tenia d'amagats a casa i em deien: «Quan sortirem?» I jo els responia: «Demà, avui bufa el torb allà dalt a la carena i no passaríem...», però ells no sabien entendre aquesta prioritat, a la plana no feia vent i no entenien que nosaltres sí que sabíem que era perillós. La neu és dolenta, però el torb és assassí. Entenia el seu neguit: de vegades, per a ells, demà era massa tard... Recordo en una ocasió dotze aviadors, tots nois molt joves, en teoria preparats físicament per aguantar, però havia nevat molt i havíem de passar pel coll de la Perxa fins a Núria. Eren vint-i-dos quilòmetres de muntanya amb neu, que triplicava el temps de pujada. Això volia dir que havíem de fer-hi nit, i allà dalt jo no els deixava dormir, perquè la temperatura era de quinze a vint-i-cinc sota zero. Si et quedes quiet, ja no et despertes... Érem a dos mil metres d'altitud i sense vegetació. Els feia córrer perquè mantinguessin l'escalfor corporal. Eren moments difícils i crítics perquè se'n van morir tres, congelats, i els vam haver de deixar abandonats.

Les dones, els vells i els nens petits eren els més febles. Havies d'anar a poc a poc pujant i era molt complicat. No duien roba adequada ni calçat. Algunes dones portaven aquelles sabates amb tacons... Recordo una que li vaig fer posar mitjons i em deia que no li entraven les sabates. Al final va sortir amb unes botes, mitjons i uns pantalons d'esquí d'home. Ella portava els mitjons tombats sobre el canell de les sabates i li sostenien el camal dels pantalons. Quan ja portàvem una bona estona caminant per un prat, va dir-me: «Miri..., què són aquestes petites bestioles?», i m'ensenyà la gira dels mitjons. Tenia una dotzena d'escurçons acabats de néixer, a la vora dels mitjons, amb la intenció de ficar-se dins el peu. Li vaig treure de seguida les botes i els mitjons; si l'haguessin picat, l'haurien matat.

També vaig portar personalitats com la dona i el fill del general Delattre. La dona va passar per la frontera entre Llivia i Puigcerdà disfressada de pagesa amb un cistell ple de pebrots. I el fill, que feia quasi dos metres d'alçada, per un passatge més complicat de la muntanya. Tots dos es van retrobar sans i estalvis per anar al nord d'Àfrica, on es trobava el general.

Una altra personalitat va ser el coronel Malaise, que després seria la mà dreta de Giraud al nord d'Àfrica. Però abans l'havia de treure de la ciutadella de Perpinyà, on estava pres. Amb l'ajuda i la complicitat d'una dama alemanya, que la coneixia per motius que ara no venen al cas, vaig arribar a la ciutadella com un cosí seu i així vam passar el primer control. Després de molts esforços vam poder sortir de la ciutadella saltant per un mur de quatre metres i, ja a la muntanya, vam fer una volta molt gran per despistar les patrulles alemanyes que ens buscaven. Vam fer més de vuitanta quilòmetres pels boscos; el coronel Malaise estava esgotat, no podia més. Vaig haver de pujar-lo damunt les meves espatlles durant molts trams, però ho feia perquè era la meua obligació, era una persona important i m'havia compromès. Quan per fi vam arribar a la frontera per la vall de Núria, el coronel Malaise va agenollar-se i va dir en veu alta: «Oh gràcies, Déu meu, per haver-me donat forces per arribar fins aquí.» I jo li vaig dir una mica molest: «Les gràcies no són per a Déu, sinó per a mi, que sóc jo qui l'ha portat a collibè.» Les ordres rebudes deien que ens havíem de deixar agafar per la policia espanyola, que només estaríem uns dies al calabós, perquè el coronel Malaise, tenia llum verda fins al nord d'Àfrica. Així va ser, ens va agafar la Guàrdia Civil. El coronel Malaise, efectivament, va sortir l'endemà, i al cap de vint-i-quatre hores, ja era al nord d'Àfrica. La meua part del tracte va ser més fotuda...: vaig tardar tres mesos a sortir de la presó espanyola... I mentrestant Giraud amb

el coronel Malaise i De Gaulle tirant-se els plats pel cap per veure qui abanderava la França lliure. Si ho arribo a saber no l'ajudo a evadir-se de la ciutadella de Perpinyà...

Malgrat tot, André Parent tenia moltes complicitats a la zona. Coneixia el comandant català Mas Tió i els seus dos fills, que patrullaven pels boscos amb els maquis de Llò; el gendarme Boter de Sallagosa, que amb la seva «autoritat» li va treure les castanyes del foc més d'una vegada, i Raimond Gaillard, cap dels serveis secrets francesos de la zona i el seu enllaç amb les forces gaullistes. Gaillard vivia als afores de Sallagosa, en una casa on tenia amagat un telegrafista britànic. André Parent recorda la seva amistat:

Raimond Gaillard era el cap dels serveis secrets francesos i també era un agent que treballava per als britànics de la xarxa AKAK. Ens vèiem sovint, perquè vivia en una casa dels afores de Sallagosa. Durant un temps va tenir un paio amagat que feia les funcions de telegrafista i amb un receptor hi rebia missatges de la BBC. Sovint ens trobàvem a casa de Gaillard i escoltàvem els missatges en clau. Quan per les ones deien: «La clau ja ha entrat al pany», sabíem que aquella evasió havia arribat a bon port.

Gaillard era molt prudent. Per exercir com a membre del servei secret davant de la casa on s'estava la Gestapo a Sallagosa li calia tenir un caràcter molt especial, amb uns nervis d'acer. Però ell no les tenia totes i, cada nit, a l'hora d'anar a dormir, el que feia era sortir per una finestra de casa seva i dormir en unes ruïnes que hi havia a prop, des d'on podia veure tot el camí. No el van agafar mai... Potser perquè sabia prendre precaucions. A mi em van apallissar més els francesos que els alemanys... Recordo un comentari d'un company que va ser deportat a Alemanya. Se'n va sortir, i quan va tornar em va dir: «Des de casa fins a la frontera l'únic uniforme que he vist dels soldats que van custodiar-me tot el viatge ha estat l'uniforme francès. Cap d'alemany.» Això ho dic perquè entenguin fins a quin punt va arribar el col·laboracionisme de Pétain. Oh Pétain... Vint-i-cinc bales a la seva pell si hagués pogut! Els més engalonats anaven a llepar el cul dels alemanys i jo, enrabiad quan veia tanta covardia.

André Parent va posar en perill la seva família per la causa, i ara, amb el pas del temps, pensa que va ser un preu excessiu.

La meua dona va ser la que va patir més, pobreta... Ella es quedava a casa amb els tres fills petits, amb els alemanys rondant sempre per allà. Jo sabia que algun dia la podrien anar a buscar... Era freqüent en els alemanys anar a buscar la família d'un passador o resistent, i jo m'havia buscat molts enemics... Ella plorava quan marxava, i jo li deia: «Si no torno és que m'han atrapat els alemanys»; ella sabia que les meves conviccions d'esquerra eren molt fortes i que no em podia quedar amb els braços creuats davant la vergonya de Pétain.

No vaig cobrar mai en diners, ho feia per ideals i per ajudar. De vegades em pagaven en espècies. Recordo el cas d'un aviador molt alt que duia una jaqueta de pell, folrada per dins, que era una meravella. L'aviador va adonar-se que me la mirava, i quan ens vam acomiadar, ja en territori espanyol, se la va treure i me la va donar. Em va dir que a mi em faria més falta. Estava molt content amb el regal, però quan me la vaig posar vaig veure que les butxaques m'anaven a l'altura dels genolls. Feia una fila! Però no hi feia res, en aquell temps de misèria tot s'aprofitava. O botes del quaranta-sis quan jo calçava un quaranta. Me les posava igualment i les puntes s'aixecaven com les góndoles de Venècia. Però el que més agraïa era la darrera mirada d'un evadit quan ens acomiadàvem, ja salvats. En el fons dels seus ulls veies una immensa gratitud. No hi havia gaire temps per a comiats, una encaixada de mà mirant als ulls directament i sabies que estaves fent el que calia. Quan tornava cap a casa, tot sol, per les muntanyes, em sentia a gust.

En una ocasió em van agafar els de la Guàrdia Civil i em van portar a la presó de Girona. La consigna era dir que tenia nacionalitat canadenca, perquè així podies esperar que el seu consolat et trauria de la presó, però a mi no em va funcionar i vaig començar la gira de les presons espanyoles.... A Girona el menú era una llauna de llet Nestlé amb aigua bullida i una fulla de col surant... Al cap de tres dies vaig veure que quan sortíem al pati hi havia una figuera i que les plantes baixaven fins allà on érem nosaltres. Els guàrdies no ens deixaven anar per aquella banda però, malgrat tot, m'hi vaig atansar.

El guàrdia va dir:

—¡Párate!

—¡No!

—¡Te voy a ametrallar!

—¡Ametralla!

I ja estava sota la figuera d'on penjaven unes figues molt grosses. Estava afamat. Vaig saltar i vaig agafar figues i fulles. El guàrdia em va cridar:

—¡Suelta esos higos!

—¡No! —*vaig dir, i em vaig menjar les figues amb les fulles incloses.*

—¡Te voy a fusilar!

—¡Fusíame!

Però era un cagat perquè m'hi vaig apropar i li vaig dir que si algun dia me'l trobava fora d'allà tindria la satisfacció d'obrir-li el ventre i menjar-me el seu fastigós fetge. I no va dir res, es va quedar que no sabia què dir amb l'escopeta que li hauria pogut prendre...

Però al cap de pocs dies em van traslladar, primer a Barcelona, i després a Saragossa, Ontinyent, Alacant i Màlaga. A Ontinyent les condicions eren deplorables. Franco era un fill de puta i tenia els presoners republicans ben sotmesos. Recordo uns presoners que en aquella presó passaven molta gana. Eren bessons i tenien les orelles tan blanques i transparents... Només tenien pell i ossos. Van morir de gana. A la presó de Màlaga ens donaven mongetes farcides; el farciment eren els cucs. Els que van perdre la guerra a Espanya també podien explicar moltes coses. Finalment em vaig poder escapar i vaig arribar a Alger, a la capital de la França lliure, i vaig combatre amb els aliats. Em van ferir just abans de l'alliberació. I vaig tornar a casa malalt, amb el braç paràlitzat i un patiment que només em calmava la morfina.

Vaig estar molt abandonat aleshores, sense diners... Tot el que havia fet per la resistència i els aliats... Ningú no ho recordava.

Em van oferir ser professor de cultura física a l'escola militar de Saint Cyr. Però jo no em veia d'ensenyant, ni de militar... Amb el meu aire de pagès de muntanya, hauria passat per un pallasso, i fer el ridícul no m'ha agradat mai.

A Espanya no hi podia entrar, perquè estava condemnat a mort. Havia matat uns quants policies espanyols. Em coneixien com Claudio el Manco, pel meu braç paràlitzat per les ferides de la guerra. Vaig matar policies i guarda civils, però ho vaig fer per defensar-me. Eren ells o jo.

De fet, els nostres caps de les xarxes d'evasió preferien que no portéssim armes, perquè la consigna era no defensar-nos, sinó amagar-nos i fugir del lloc de seguida que poguéssim. No hi podia haver víctimes, i encara menys cap espanyol.

Vaig tenir paciència durant un any i mig, però aquells, que eren com Hitler en el fons, van matar uns quants homes meus que anaven desarmats, i va arribar el dia que no vaig poder resistir més. D'un sol cop vaig deixar estesos a terra cinc guàrdies espanyols. Des d'aleshores em vaig començar a defensar i vaig matar si era necessari. Estàvem cansats de ser caçats com conills. Això constava en el meu expedient espanyol, per tant, era preferible no creuar la frontera.

Al meu poble, la Cabanassa, l'alcalde era el meu cosí. Jo estava en la misèria més absoluta i no volent demanar res, per dignitat, vaig anar a l'Ajuntament i vaig dir al meu cosí que mirés d'aconseguir una beca per als meus fills. Estava ferit, no tenia cap paga i no podia treballar. Al cap de pocs dies vaig rebre una carta de l'Administració amb la meva sol·licitud denegada, perquè jo era un individu improductiu per al municipi. No estava demanant caritat, això és per als capellans, demanava justícia.

La meva dona, Margarida, se'n va anar a fer de serventa a Marsella, a casa d'un doctor que coneixíem. Ell va entendre la nostra situació i va fer entrar la nostra filla a l'escola d'infermeria. El meu fill gran s'estava a casa d'un company a Perpinyà, i el petit, amb la meva dona a casa del doctor. Vaig restar sol, molt fotut. Menjava patates, cebes i arengades i no tenia vi; l'aigua no m'agrada per beure. Vaig tenir sort dels companys dels temps de les xarxes d'evasions, de Larquier, Perrier... Ells van ajudar-me com si fossin de la família, fins que em vaig curar i els mals temps van passar.

Ara, vell, recordo el que he viscut. Continuo sent comunista, però no em refio de cap estat ni de cap govern. Tots són uns hipòcrites. El temps passarà i tot el que vam fer caurà en l'oblit. Molts dels meus companys que lluitaven per la llibertat van caure morts i ningú no els recorda. És injust. En aquells temps difícils, les xarxes d'evasió van salvar molta gent i per a mi és un honor haver estat una peça de l'engranatge.

La gravació acaba aquí, amb la mirada desafiant d'André Parent abans que la seva imatge es fongui a negre. André Parent va morir l'any 1995, amb vuitanta-vuit anys acabats de fer.

Entre els seus papers van sortir cartes d'agraïment, algunes prou significatives:

El coronel Paillole, cap dels serveis secrets francesos, li va enviar una nota que deia: «Claude Parent, el meu vell i preuat amic, infatigable, impecable passador pirinenc, fidel als seus sentiments patriòtics i resistents, però encara més fidel en les amistats.»

La viuda del general Delattre, que va poder fugir juntament amb el seu fill, quan eren perseguits pels nazis, gràcies a Parent, li va enviar una carta d'agraïment: «Vull donar-te les gràcies, amic Claude, que vas ajudar-me a mi i al meu fill en el passatge de la frontera d'Espanya per trobar-nos amb Delattre, el meu marit. En record i amb tota la meva gratitud vers el qui va fer possible la nostra llibertat.»

Després d'escoltar la narració d'André Parent, es fa difícil superar el ritme del seu relat, per la seva vehemència i bel·ligerància en el que feia.

André Parent

El 1940 feia de duaner a la Cerdanya francesa. Tenia aleshores trenta dos anys. Era un home d'acció i en aquells anys no teníem temps per a res més.

Vaig fer de passador de seguida que hi va haver gent que volia fugir dels nazis...

Havia anat a caçar un isard i era de bon matí a la muntanya esperant que vingués el ramat. Eren temps de fugides, també, per tant, trobar-te maquis i persones per la muntanya no era estrany. Però a aquella hora hi havia un silenci... Estava arraulit amb els meus prismàtics esperant l'isard quan vaig veure que una cosa rodolava per un pendent tot nevat. Era un pendent fort i llarg, d'uns cinc-cent metres. No era un animal, segur, perquè un animal no cau d'aquesta manera. Havia de ser una persona. M'hi vaig atansar i vaig trobar-me un noi que, per la caiguda, s'havia fet múltiples fractures a les costelles, al braç, a les cames... Només deia: el meu germà, el meu germà... i m'indicava el cim de la carena per on havia caigut. Amb els prismàtics vaig veure que allà dalt hi havia un altre home,

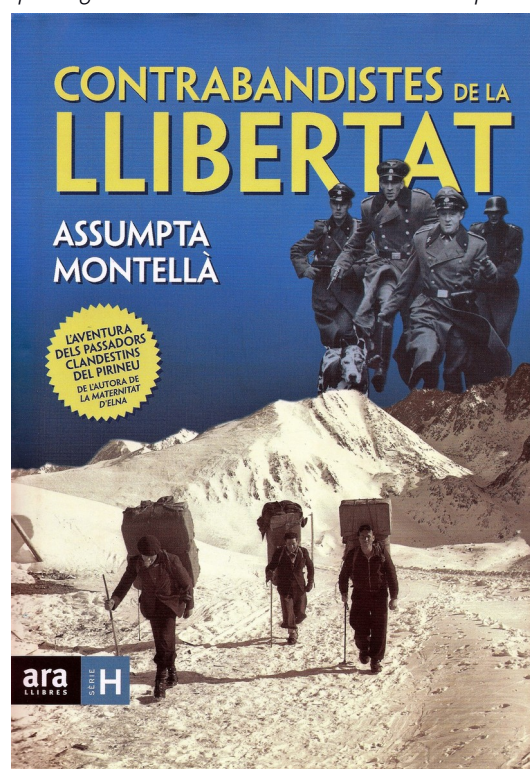
assegut a terra. No sabia què fer, érem en una zona perillosa, perquè érem a tocar de la frontera i els alemanys tenien un lloc de vigilància molt a prop. Amb el paisatge nevat, tot blanc, quan es feia de dia seríem una diana perfecta. Els alemanys es posaven al seu comandament i amb els prismàtics allargaven la vista per tota la serralada, i amb els seus rifles amb mira telescòpica no tenies salvació. Per a ells era com un joc... ho havia vist fer més d'una vegada.

Vaig arrossegar el ferit rere un immens avet i li vaig dir que no és moguéis d'allà fins que l'anéssim a buscar. De fet, si s'hagués volgut moure tampoc no hauria pogut, perquè tenia més ossos trencats que sencers... I vaig pujar tan ràpidament com vaig poder tot el pendent, però era molt empinat i la neu no em deixava caminar. Havia d'arribar a dalt abans que es fes de dia.

Vaig tardar dues hores a fer la pujada, sempre pendent de sentir el xiulet de la bala dels alemanys. Estava convençut que m'estaven apuntant amb la mira... estava a camp descobert... però no va passar res i vaig arribar fins a l'altre noi, que s'estava encara assegut amb el cap sota els braços. Primer vaig pensar que estava ferit, perquè li parlava i no em contestava. Després de molt insistir em va dir que tenia vertigen i que si s'aixecava cauria com el seu germà. Em va explicar que eren jueus i que el guia els havia abandonat a la muntanya. Li vaig dir que el seu germà era viu, però que l'haviem de dur a un metge. Que érem molt a prop del coll que portava a Núria i seria més fàcil deixar-los ja a la banda espanyola, tocant al santuari. Però ell no es volia aixecar, estava totalment bloquejat. El vaig amenaçar, li vaig clavar a les natges un imperdible que duia a la butxaca fins a onze vegades!, i no es movia... Vaig desenfundar el meu rifle i vaig apuntar-lo al cap tot dient-li que el mataria... Però ell va dir-me: «Matim si vol, però jo no m'aixeco.» L'hagués matat i no s'hauria mogut. El vertigen és molt fotut. Finalment, el vaig agafar a coll i el vaig tirar a terra perquè veies que no rodolava perquè allà on érem era pla com una taula... i de mica en mica es va tranquil·litzar.

Agafat a mi, com una llagosta, vam baixar per corriols de bosc fent una gran volta i així evitar les parts sense vegetació per anar més coberts. Fins que vam reunir-nos amb el germà ferit. Un cop vam ser tots tres junts, els vaig explicar el que volia fer. Jo portaria el ferit a collibè per tota la collada i l'altre m'hauria de seguir posant els peus damunt les meves petjades per evitar caure en una congesta. I així vam iniciar la pujada pel coll de Finestrelles fins al santuari de Núria, evitant els passos descoberts i amb aquell noi al damunt i l'altre enganxat a mi. Va ser el pitjor passatge de la meua vida de passador, perquè vaig arribar a dalt totalment extenuat. Un cop a la carena fronterera ja es veia el santuari de Núria al fons de la vall i els vaig dir que els deixaria en un lloc ben visible, que jo tornava enrere. Quan estigués a prou distància, amb el meu rifle dispararia tres trets a l'aire per avisar els guàrdies civils, així els trobarien segur, però jo no em podia quedar perquè m'agafarien. A ells segurament els portarien a la caserna de Ripoll, però sent jueus, podrien sortir-ne ràpidament, perquè duien els papers de la JOINT, una associació pro jueva que es feia càrrec de tots els que traspassaven la frontera. En canvi jo, contrabandista i francès pro De Gaulle, ho tenia més pelut... Vaig tornar molt de pressa perquè les nostres petjades em delataven. Aquella nit vaig tornar a casa sense isard...

Al cap de vint anys, un dia estava a casa pintant la façana i es va aturar un cotxe al davant. Vaig veure que el conductor, abans de baixar del vehicle, tocava un munt de botons del quadre de comandament, fins que es va obrir la porta automàticament i amb un sistema de rampes va baixar un noi amb cadira de rodes. Em va dir que ell era aquell jueu que havia caigut i que jo havia portat a collibè fins a prop del santuari de Núria. Venia per agrair-me que li hagués salvat la vida i em volia gratificar. No vaig voler els seus diners, però sí que em va fer molta il·lusió el retrobament.

Malgrat que es va salvar, no va poder caminar mai més. Junts vam recordar aquell episodi, i com els guàrdies civils els havien dut fins a Ripoll i d'allà, amb els papers arreglats gràcies a l'ajut de la JOINT, havien marxat primer a Barcelona i després a Amèrica. Em va dir: si vostè no ens hagués ajudat, allà dalt hauríem mort segur. L'altre germà feia temps que havia mort, però també havia arribat a assolir la llibertat. Entre ells s'ho havien parlat moltes vegades i sempre tenien la intenció de tornar. Ara, ell havia fet un viatge per Europa i havia arribat l'ocasió per donar les gràcies. És l'única persona que ho ha fet, i n'he passat quasi mil per la frontera.